

SINONIMI V POVESTI DOSTOJEVSKEGA »DVOJNIK«¹

I

Opredeljevanje sinonimov kot istopomenskih in pomensko sorodnih besed in izrazov (ta definicija sinonima je namreč najbolj običajna in jo lahko najdemo v vsakem priročniku, od Verbinčevega Slovarja tujk do različnih sinonimičnih slovarjev; slovensko poimenovanje za sinonim je soznačnica/sopomenka), tudi kot izrazov, ki so si pomensko blizu (poljsko: wyraz błyskoznaczny), je preširoko in poenostavljeno. Posebno raznoliko je razlaganje in razumevanje pomenske »istosti« in »sorodnosti« v sinonimičnih slovarjih.

Kaj so jezikovni sinonimi?

A. P. Jevgenjeva je staro splošno definicijo o istopomenskih in pomensko sorodnih besedah dopolnila s tremi pogoji, ki naj jih sinonimna, soznačna beseda izpolnjuje: a) biti mora uporabljana sinhrono (sočasno), b) mora biti del vsenarodnega, splošno govorenega jezika, c) biti mora knjižna.² S to opredelitvijo sinonimov je Jevgenjeva opustila arhaično (zastarelo, starinsko), strokovno, žargonsko besedišče.

Osnovna lastnost sinonimov je njihova medsebojna zamenljivost. V zadnjem času pa dobiva vse večjo veljavo misel, da je osnovna in odločilna lastnost sinonimov isti način povezovanja z drugimi besedami.³ Zahteva po istem načinu povezovanja pravzaprav ni nič drugega kot natančnejše določeno pojmovanje »medsebojne zamenljivosti«, le da je sama semantika še za stopnjo bolj potisnjena v ozadje. Raziskovalci jezikovnih sinonimov si torej vsi po vrsti prizadevajo pustiti vprašanje besedila in funkcije sinonimov v govoru/besedilu čim bolj ob strani. Takšno omejevanje je mogoče seveda predvsem ob delu za sinonimične slovarje, odprto pa ostaja vprašanje vloge sinonimov v besedilu/govoru.

V tej zvezi se nam v okviru problema sinonimije najprej povrne znano vprašanje besednega pomena (semantike). Tudi s tega gledišča je obravnavanje sinonimov zelo mnogovrstno; giblje se navadno med dvema skrajnostma, ki ju navajamo za primer in ki se med seboj nikakor ne izključujeta. A. O. Vinokur meni, da sinonimična sredstva v živem jeziku sploh ne obstajajo. Sinonim je sinonim samo, dokler je v slovarju.⁴ Nasprotno pa A. D. Grigorjeva ob pre-

¹ V članku prikazujem probleme diplomskega referata, napisanega in branega v šolskem letu 1975/76.

² Slovar' sinonimov russkogo jazyka; Zadači slovarja sinonimov, Leningrad 1970, str. 5: (Sinonimičnyimi drug drugu nado priznat' tol'ko te slova, kotorye predstavljajut soboj neot'emlemuju čast' slovarnogo sostava sovremennogo literaturnogo jazyka, živoj obščenačional'noj razgovornoj reči.)

³ Kot citat navaja A. P. Jevgenjeva v knjigi Osnovnye voprosy sovremennogo russkogo jazyka, Moskva -- Leningrad 1966, str. 6. V. A. Zvegincev: »Tak nazyvaemye sinonimy kak takovyje javljajutsja liš' členami tipovyh slovosočetačnij. Samy že tipovyje slovosočetačnija, konečno, ne predjavljajut soboj rozvernutyh predloženíj ili fraz. Eto minimal'nye distribucionnye modeli, pozvoljajuščie vyjavit' nalíčie (ili otsutstvije) toždestva sočetačnosti.«

⁴ Ibid., str. 5. G. O. Vinokur: »Tak nazyvaemaja sinonimičnosť sredstv, esli imet' delo ne s lingvističeskoj abstrakčiej, a s živym i real'nym jazykom, s tem jazykom, kotoryj faktičeski suščestvuet v istorii, javljaetsja prosto-naprasto fikčiej. Sinonim javljaetsja sinonimom tol'ko do teh por, poka on nahoditsja v slovare.«

gledovanju leksikalne sinonimije pri Puškinu najde isti pomen v dveh besedah, ki nista sinonima, pa to postaneta, če sta postavljeni v določene gramatične kategorije.⁵

Pri iskanju in določanju sinonimov v povesti Dostojevskega »Dvojnik«⁶ sem si izbrala za izhodišče pretežno to drugo pojmovanje, vendar pa sem se do neke mere omejila tudi s sinonimičnim slovarjem ruskega jezika (ne nazadnje zaradi tega, ker sinonimičnost ruskih besed prepoznavam s pomočjo slovarjev, saj mi ruščina ni prvi jezik). V sinonimično vrsto sem vključila tudi sinonimične idiome in frazeološke zveze (primer: bdit' v oba — byt' bditel'nym /slov. budno paziti/), semantične neologizme, ki sicer ostajajo stvar individualnega (umetnostnega) sloga (in zato niso vsesplošno sprejeti), pa navajam kot posebno skupino znotraj kategorije.

II

Sinonimična vrsta predstavlja zaključeno celoto s tem, da imajo besede, ki jo sestavljajo, isti osnovni pomen, čeprav ta pomen označijo z različnih gledišč. Prav ta zadnja lastnost je v besedilih (zlasti umetnostnih) najbolj izrabljena. V besedilih se pogosto srečata sinonima, ki omogočata predstavo o predmetnosti s tako različnih gledišč, da se na prvi pogled zdi, kakor da bi šlo za dva nasprotujoča si pomena (primer: oni ne hodjat, a šestvujut).

Kopičenje sinonimov v nekem besedilu imamo navadno za piščevo (ali govorčevo) težnjo za čim popolnejšo in večstransko označitvijo pomena (pojma, pojave, predmeta) (primer: On byl kakoj-to ugrjumyj, sumračnyj, nasuplennyj). Gre za večjo ekspresivnost, takšno kopičenje vzbuja vtis, da avtor vztrajno išče pravi izraz za svojo pripovedno intencijo, hkrati pa doseže poudarjanje. Morda bi dodali še »navado« pisanja, ki upošteva navodilo klasične retorike in poetike o neponavljanju iste besede.

V analiziranem besedilu sem našla 94 primerov sinonimnih besed in besednih zvez. Po Slovarju sinonimov Jevgenjeve tvorijo sinonimično vrsto pari v 34 primerih. V ostalih primerih sem uporabljala Slovar' ruskogo jezika S. I. Ožegova (Moskva 1970) in Frazeologičeskij slovar' ruskogo jezika A. I. Molotkova (Moskva 1970). Pri nekaj primerih gre za jasne situacijske (kontekstualne) sinonime.

Razhajanja sinonimov v pomenskih odtenkih ni vedno lahko izraziti in tudi vlogo, ki jo imajo nizanja sinonimov v besedilu, je težko določiti. Ker se sicer funkcije med seboj mešajo in dopolnjujejo, sem skušala primere vendarle razvrstiti po podobnem učinkovanju, saj je tako problem vloge soznačnic v besedilu veliko razvidnejši.

I. Variiranje: 1. ustaljenih besed in fraz;

2. novih (pisateljevih, kontekstualnih) izrazov.

⁵ Ibid., str. 24/25 A. D. Grigoreva: »Glagoly sostavit' — sostojat' na pervyj vzgljad isključajut kakoe — libo sovpadenie značenij. Dejstvitel'no čto odnokorennye glagoly, protivopoložny po svoim vnutrennim svojstvam... no v slovare Puškina my stalkivaemsja s takim upotreblenijem etih glagolov, kotoroe pozvoljaet stavit' vopros o ih častičnoj sinonimii. My imeem v vidu otnošenija toždestva v značenii, vznikajuščee meždu glagolom sostojat' i stradatel'nym pričastiem prošedšego vremeni od sostavit' — byt' sostavlennym v kratkoj forme.«

⁶ F. M. Dostojevskij, Sobranie sočinenij, tom pervyj, Dvojnik, Moskva 1956, str. 209—375.

II. Stopnjevanje: 1. z nizanjem sinonimnih besed in fraz enake intenzivnostne stopnje;

2. z nizanjem sinonimnih besed in fraz, katerih intenzivnost raste;

3. z nizanjem sinonimnih besed in fraz, katerih intenzivnost pada.

III. Izražanje ironije.

IV. Drugi primeri.

I. Variiranje

1. Primeri, kjer gre za ponavljanje s pomočjo variacij (besed ali besednih zvez), ki so v jeziku splošno rabljene; deloma zaradi neponavljanja iste besede (besedne zveze), deloma včasih tudi zaradi modifikacije pomena.

sovestilsja že *otčasti* otтого, čto hotelos' gostja horošo pokormit', a *častiju* otтого, čto hotelos' pokazat', čto on ne kak nižčij živet. (273)

deloma mu je bilo nerodno zaradi tega, ker bi bil rad lepo pogostil svojega povabljenca, deloma pa zato, ker mu je hotel pokazati, da ne živi kakor berač. (217)⁷

Sl. sin.: *otčasti* — ne vpolne, ne v polnoj mere; v XIX. v. v kačestve sinonima upotrebljalos' takže slovo *častiju*

Kak emu byt', čto emu delat', kak emu v nastojaščem i kritičeskom slučae postupat'. (351)

Kaj naj zdaj ukrene, kaj naj zdaj stori, za kaj naj se odloči v tem kočljivem položaju. (308)

Variacije na temo: *čto delat'*, ki se gibljejo od splošnega h konkretnemu (»postopek«).

2. Variiranje z novimi (pisateljevimi, kontekstualnimi) besedami oziroma besednimi zvezami (predvsem razbitimi frazeološkimi zvezami). V teh primerih se zlasti kaže piščeva suverenost v obvladovanju jezikovnega instrumentarija: sinonimni pomen teh izrazov je mogoče izluščiti šele iz sobesedila, ni pa jih najti v Slovarju sinonimov v eni sinonimični vrsti; še več, takega izraza ali fraze ni mogoče najti niti v razlagalnem ali frazeološkem slovarju.

Potrepav ego ešče raza dva po ščeke, poščekotav ego ešče raza dva, ... (289)

Še enkrat ali dvakrat ga je potrepljal po licu, potem ga je nekajkrat še po-božal ... (236)

poščekotat' — priložnostna tvorba, spodbuda za novo tvorbo je iz prejšnje povedi.

Obespečil sebja samym vzyvajuščim vzgljadom, kotoryj imel neobyčajnuju silu myslenno *ispepelit'* i *razgromljat'* v prah vseh vragov. (217)

⁷ F. M. Dostojevski, Dvojnik, DZS 1970, str. 139—339, prevedla Gitica Jakopin. Prevod sem pritegnila zato, da bi opozorila na težave pri prevajanju takšnih sinonimnih parov!

(primerjaj str. 215: *ispepelit'* razom v prah vseh zdrobiti v prah vse)

se je za vsak primer zavaroval s tistim svojim izzivalnim pogledom, ki je imel tako strašno moč v sebi, da je v mislih vse sovražnike gospoda Goljadkina raztreščil in strl v prah in pepel. (150)

Ožegov: *ispepelit'* /kogo — 1. (visok.)/ — obratit' v pepel
razgromljat' /sm. gromit (gromljat')/ — uničtožat', razrušat'

Frazeološki sl.: prevračat' v prah

II. Stopnjevanje

Nizanje sinonimov poudarja (stopnjuje) določeno lastnost duševne ali telesne manifestacije. Pomensko so ti primeri omejeni na slikanje razpoloženja v junaku in zunaj njega. Ravno zaradi nizanja sinonimnih izrazov (besed ali besednih zvez) dobiva razpoloženje (v našem primeru je to predvsem zmedenost, negotovost, strah) v besedilu vlogo »razpoznavnega znaka«.

1. Stopnjevanje z nizanjem sinonimnih besed in fraz enake intenzivnostne stopnje:

(Nemoč, negotovost, zmedenost, strah, hitenje v prazno — sinonimi se kopičijo v besedilu, kot so se ti občutki kopičili v gospodu Goljadkinu.)

...i zametiv, čto vse uže sdelano i ždat' uže bolee nečego, *toropljivo, suetljivo*, s malen'kim trepetanem serdca sbežal s svoje lestnicy. (213)

...in ko je ugotovil, da je že vse opravljeno in da ni več kaj čakati, se je gospod Goljadkin urno spustil po stopnicah, kot da ga čakajo nujni opravki, in srce mu je vznemirjeno utripalo. (145)

Ožegov: *toroplivyj* — sklonnyj toropit'sja
suetlivyj — sklonnyj k suete (v 2. značenii)
sueta — 2. izlišnjaja toropljivost'

(S tako zbegano zavestjo ocenjuje tudi ljudi okrog sebe.)

Gospodin Goljadkin slyšal jasno, kak vse, čto ni bylo v zale, rynulos' za nim, kak vse *tesnilis'*, *davili* drug druga. (373)

Gospod Goljadkin je dobro videl, da so se vsi, kar jih je bilo v veliki sprejemnici, zgnetli za njim, suvali so se in mečkali ... (335)

Sl. sin.: *tesnit'* ... *davit'* — vyzyvat' oščuščenje bolezennogo davlenija, sžatija ili čuvstv tjažesti, boli ...

2. Stopnjevanje s pomočjo sinonimov, katerih intenzivnost narašča:

Gospodin Goljadkin uže mog daže sovsem razgljadet' svojego novogo zapozdalogo tovarišča — razgljadel i vskryknul ot *izumlenija* i *užasa*. (253)

Gospod Goljadkin je tedaj že dobro razložil svojega novega, zapoznelega tovariša — razložil ga je in že zavpil od groze in osuplosti. (193)

Ožegov: *izumlenie* — krajnee udivlenie
užas — krajnee izumlenie

Petruški ne našlos' za peregorodkoj, a *serdilsja, gorjačilsja* i *vyhodil iz sebja* liš' odin postavlennyj tam na polu samovar' (211)

Petruške še vedno ni bilo v njegovem kotu, zato pa je na podu divjal, razsajal in besnel samovar... (143)

Sl. sin.: I. veriga: *serdit'sja* ... *vyhodit' iz sebja* — ispytyvat' čuvstvo razdraženija, gneva na kogo — 1.

vyhodit' iz sebja — sil'no *serdit'sja*

II. veriga: *gorjačit'sja* ... *vyhodit' iz sebja* — projavljat' vozbuždenie

gorjačit'sja — dejstvovat' v vozbuždenii

vyhodit' iz sebja — byt' nesderžannym ot sil'nogo vozbuždenija

3. Stopnjevanje z nizanjem sinonimov, katerih intenzivnost pada:

... v èto mgnovenie gospodin Goljadin došel do takogo otčajanija, tak *byl isterzan, tak byl izmučen*, do toho iznemog i opal (251)

(Gospoda Goljadina je ... v tistih trenutkih vil najbolj črn obup, da je bil do kraja zmrcvarjen, do kraja izmučen, poparjen in obnemogel ... (190)

Sl. sin.: mučit', terzat' ... dovršno: *izmučit', isterzat'* — pričinjať npravstvennye stradanija. *Terzat'* okazyvaet na bolee sil'nye stradanija

tak sil'no *potrjaslo* i *porazilo* ego vse proizšedšee s nim neskol'ko minut nazad (250)

prehudo ga je namreč pretreslo in poparilo vse tisto, kar se mu je pred nedavnim pripetilo ... (189)

Sl. sin.: *porazit', potrjasti*

potrjasti — ukazyvaet na osobenno sil'noe, glubokoe vpečatlenie, proizvedennoe na kogo-libo

III. Ironija

Z nizanjem ustreznih sinonimnih izrazov doseže včasih ironijo ali pa jo samo še stopnjuje. V nekaterih primerih se ironija prelomi v grotesko.

Nakonec ... o! dlja čego ja ne obladaju tajnogo sloga *vysokogo*, sil'nogo, sloga *toržestvennogo*. (237)

In naposled ... o! Da se mi ni razkrila skrivnost privzdignjenega sloga, mogočnega, bobnečega sloga. (174)

Sl. sin.: *vysokij* ... *toržestvennyj*: o jazyke, stile, slovah
otličajušihsja pripodbnjatost'ju

kak *proslezilas'* nežnaja mat' i kak *zarydal* pri sem slučae sam otec (236)

kako so potem nežni materi privrele solze v oči in kako je vpričo vsega tega zaihtel še sam družinski oče (173)

Sl. sin.: *rydat'* ... lit' slezy

Ožegov: *proslezit'sja* — vsplaknut' ot priliva čuvstv

»Da-s, odin iz moih blizkih znakomyh pozdravil s činom (...) drugogo ves'ma blizkogo tože znakomogo, i v dobavok *prijatelja*, kak govorit'sja, sladčajšego druga.«

»... neki moj dobri znanec je čestital nekemu drugemu, tudi mojemu dobremu znancu (...) pa tudi onadva sta prijatelja, intimna prijatelja, kot pravijo.«

Sl. sin.: *drug* ... *prijatel'*

IV. Drugi primeri

V ta razdelek uvrščam primere sinonimnih parov, ki nastanejo s sopostavljanjem antonimov, od katerih je eden zanikan. Kot posebno skupino jo navajam samo zaradi velikega števila na enak način zgrajenih primerov (skupen formalni postopek). Pomen in stilna obarvanost takšnega sopostavljanja sta različna, primere bi glede tega lahko porazdelili v prejšnje skupine.

... to skažu vam, milostivij gosudar' moj, čto ja *smutno* i *nejasno* ponjal vse eti nameki. (312)

... vam moram izjaviti, spoštovani moj gospod, da sem vse to namigovanje razumel le nejasno in megleno. (263)

Sl. sin.: *smutnyj*, *nejasnyj* — ne vpolne osoznannyj

... vpročem, pokamest *nedurno*; pokamest vse *idet horošo* ... (210)

za zdaj je še vse kar v redu, za zdaj še vse kar dobro gre. (142)

Ožegov: *nedurnoj* — dostatočno *horošij*

No čerez minuto on odnim skačkom vyprygnul iz posteli, verojatno popav, nakonec, v tu ideju, okolo katoroj vertelis' do sih por *rassejannye*, *ne prive-dennye* v nadležaščij *porjadok* mysli ego. (210)

Toda že hip po tistem je skočil iz postelje, ker se mu je najbrž končno docela izluščila ideja, okrog katere so se dotlej sukale njegove raztresene misli, ne da bi hotele vsaka na svoje mesto. (142)

Ožegov: *rassejat'sja* — 3. v *besporjadke razojtis'*

»Ja čelovek *prostoj*, *nezatejlivyj*, i bleska naružnogo net vo mne ...« (219)

»Jaz sem navaden človek, preprost človek, in za zunanji blesk se nisem nikdar gnal ...« (152)

Sl. sin.: *prostoj*, *nezatejlivyj* — otličajuščijsja *prostotoj*, skromnost'ju

Kakor se vidi iz analiziranih primerov, sem se pri obravnavi sinonimov v besedilu omejila zgolj na tako imenovane dvojne oziroma trojne formule. To so zveze priredno povezanih sinonimov (besed in/ali besednih zvez), z veznikom ali brez njega, ki so za to besedilo značilna stilna oblika. Dvojne oz. trojne formule so element historičnih slogov. Pri nas jih najdemo od Trubarja dalje, morda pa celo že prej.⁸ Kot retorična figura imajo v posameznih slogovnih obdobjih različno vrednost; zdaj so zgolj figurativni okrasek (ornament), spet drugič imajo poleg te stilne funkcije še dodatno semantično vrednost. Le-ta je opredeljena z osnovno lastnostjo dveh (več) sinonimnih izrazov: samo del pomena je obema skupen, preostali del pa je nadgradnja tega skupnega pomena.

V povesti »Dvojnik« imajo dvojne oziroma trojne formule nosilno semantično vrednost. Mogoče bi jih v tem besedilu lahko utemeljili ne samo z vidika oblikovanosti besedil, ampak tudi v konkretni pomenski vlogi: dvojnik — dvojnost doživljanja — dvojni izraz. Nikakor pa niso »gostobesednost«, kar so Dostojevskemu očitali ob prvi objavi te povesti.⁹

Marija Kolar

Osnovna šola Ravne na Koroškem

SMISELNO¹ BRANJE UMETNOSTNEGA JEZIKA V OSNOVNI ŠOLI

Pouku branja sta posvečeni (ali vsaj zapisani) v našem šolskem sistemu posebna skrb in pozornost. Z njim uresničujemo osnovne smotre pouka materinščine in ostalega vzgojno-izobraževalnega dela. Že v osnovni šoli polagamo temelje kasnejši izobraženosti in razgledanosti posameznika in naroda, ko uresničujemo zapisani smoter: »Učenci se nauče smiselnega tihega, glasnega in recitativnega branja in samostojnega dela s knjigo.«²

Pouk branja in njegova kvaliteta se mi kažeta v učni praksi tudi kot osnova, ali vsaj pomemben del dobrega — uspešnega učenja in vsakršnega pouka sporočanja. Le-to se s poukom materinščine in ostalih predmetov staplja v enovit vzgojno-izobraževalni proces, ki funkcionira v določenem sistemu, saj se uspešnost učenca kaže tudi skozi njegovo »sporočilno kompetenco«.³

⁸ V razpravi B. Pogorelec, Nastajanje slovenskega knjižnega jezika, Jezikovni pogovori II, CZ, Ljubljana 1967.

⁹ Sbranie sočinienij, tom pervyj. Moskva 1956, str. 670.

¹ Smisel — sense, pomen: vsebina — pomen, ki ga beseda (izraz, govorna konstrukcija) dobi v danem kontekstu uporabe, v dani konkretni govorni situaciji. Smiselno — pomensko, semantično, leksikalno, vsebinsko, stvarno; nanaša se na smisel, na mišljeno vsebino izreke, ne glede na formalne načine njene izražnosti. Rikard Simeon, Enciklopedijski rječnik lingvističnih naziva, MH, Zagreb 1969.

² Osnovna šola, Zavod za šolstvo SRS, Ljubljana 1973, str. 23.

³ Olga Gnamuš, Družbeno pogojeni zaostanki v jezikovnem razvoju, Jis 1975/76, št. 5, str. 145.